

Ю. О. КАРПЕНКО (Одеса)

ВЕЛИКА ЛІТЕРА І ВЛАСНІ НАЗВИ

Український правопис передбачає три засади вживання великої букви (літери) — інтонаційну, стилістичну і семантичну.

Інтонаційним вважаємо вживання великої літери на початку речення або ж усього тексту в цілому. Велика літера тут сигналізує про початок речення, точно так, як крапка сигналізує про кінець речення. Отже, у цій інтонаційній функції велика літера є насправді своєрідним розділовим, пунктуаційним знаком, причому цей розділовий знак є протилежним щодо крапки.

Значення «початок після крапки» в деяких спеціальних випадках може узагальнюватись, і велика буква набуває ширших функцій, означаючи «початок після паузи». Йдеться про паузу ритмічну, метричну, що відділяє один рядок віршованого твору від іншого, а також про паузу граматичну, що передається двокрапкою і розділяє авторську і пряму мову або ж узагальнюючу фразу і фразу, яка починає собою той чи інший перелік.

Найдавнішим серед усіх цих випадків є вживання великої літери на початку тексту. Воно виникло в так званих ініціалів — заголовних букв, що вживалися ще в стародавніх рукописах. Навіть і тепер, у сучасних виданнях велика буква на початку тексту (частини, розділу) своїми розмірами і формою може виділятися з-поміж звичайних великих букв. Особлива ініціальна буква і започаткувала, власне, регламентоване вживання великих літер на письмі. Традиційний ініціал, що починав собою текст, підказав спосіб виділення менших «початків» — з одного боку, нових речень, а з другого (у віршах), — нових рядків.

У всіх випадках інтонаційне вживання великої літери лишається позиційним. З великої літери може писатись будь-яке слово — вживання цієї літери залежить не від самого слова, а виключно від його місця в реченні. Те ж слово, якщо воно стоїть не на початку речення, цим самим втрачає права на велику літеру і пишеться вже з малої.

Стилістичне вживання великої літери пов'язується з досить широкою гамою почуттів піднесеності, поваги, ввічливості. Сюди належить помітна група усталених написань з регулярним використанням великої букви, як наприклад назви вищих радянських державних посад і почесних звань (*Герой Соціалістичної Праці, Маршал Радянського Союзу*), назви орденів (*орден*

Трудового Червоного Прапора), також займенник ввічливості *Ви* тощо. Ще в більшій кількості випадків стилістично вмотивоване вживання великої букви є нерегулярним, залежачи від емоційної забарвленості, ступеня піднесеності тексту, залежачи від конкретної ситуації.

Так, ми часто пишемо з великої букви слова *Батьківщина, Мир, Праця, Свобода, Рівність, Братерство, Щастя* (пор. випадки написання з великої літери слів *Людина, Честь* тощо). В іншому емоційному ключі, але з тих же стилістичних міркувань з'являється велика буква у всіх словах назви установи, якщо цій установі адресується заява чи клопотання, у назвах державних посад та закладів, якщо ці посади та заклади іменуються в офіційних документах, особливо міжнародного значення. Епістолярний стиль поширює ввічливе використання великої букви в займеннику *Ви*.

Усі ці випадки об'єднуються тим, що вживання великої букви мотивується тут не самою семантикою слова, а стилістичним забарвленням, яке супроводжує цю семантику. Якщо зняти стилістичне забарвлення, то втрачається й потреба у великій букві – те саме слово вже пишеться з малої букви. Це стосується й тих виразів, де стилістично вмотивована велика буква вживається регулярно. Окремо взяте слово *герой* і сполучення *соціалістична праця* пишуться з малої букви, хоч вони по суті не змінюють свого значення порівняно з виразами *Герой Соціалістичної Праці*.

Ця особливість стилістичного вживання великої літери зближує його з інтонаційним вживанням цієї літери: в обох випадках велика літера не дістає в слові «постійної прописки» — воно пишеться то з великої літери, то з малої; лише інтонаційна велика літера зумовлюється позицією, а стилістична — ситуацією.

Але якщо інтонаційна велика літера є протилежністю крапки, то стилістична велика літера протиставляється вже не крапці, а малій літері. Це особливо добре видно у випадках стилістично вмотивованого вживання малої літери, яка пов'язується з почуттями зниження, зневажливості, презирства: *гітлери, квіслінги*.

Цією своєю прикметою стилістичне вживання великої літери пов'язується вже з семантично вмотивованим її вживанням. За своїм значенням усі слова мови діляться на загальні і власні. І відповідно до норм українського правопису перші з них пишуться з малої літери (звичайно, якщо не йдеться про розглянуті вище інтонаційні позиції та стилістичні ситуації), а другі — з великої.

У цьому останньому випадку велика літера вживається із словом уже постійно, незалежно ні від його позиції в реченні, ні від його стилістичного забарвлення, треба тільки, щоб слово це залишалось власного назвою. Отже, щоб встановити в певному випадку, з якої літери писати слово, треба визначити, власна це назва чи загальна.

Як же розрізняються власні та загальні назви? Які риси слова роблять його власного назвою і тим самим відділяють від загальних назв? Перш ніж спробувати відповісти на ці питання, не зайвим буде підкреслити, що вживання великої літери є наслідком, а не причиною. Ті слова, які є власними назвами, пишуться з великої літери, а не ті слова, що пишуться з великої літери, є власними назвами.

Основні відмінності власних і загальних назв зводяться, гадаємо, до такого:

1. Власні назви розрізняють однорідні предмети, а загальні — об'єднують їх. Так, власні найменування *Полтава, Чернігів, Вінниця, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса* служать для розмежування об'єктів одного типу — міст. Загальне ж слово *місто* об'єднує, включає до своєї семантики усі такі об'єкти — і Полтаву, і Чернігів, і Вінницю, і Дніпропетровськ, і Донецьк, і Одесу, і всі інші міста.

Масштабність розрізнення однорідних предметів за допомогою власних назв найчастіше дорівнює одинці, тобто кожна власна назва означає тільки один предмет: *Київ, Наталка, «Кобзар», Велика Жовтнева соціалістична революція*. Однак у принципі ця масштабність може бути й іншою: прізвище належить усім членам сім'ї, назва династії — усім правителям одного роду. Назви такого типу можна знайти не тільки серед особових імен, а й серед власних географічних назв. Так, на території всієї України полого гора з вершиною, не вкритою лісом, іменується Лисою Горою. Аналогічні речі трапляються і серед назв тварин, і серед назв міфічних істот, божеств.

Такі спільні для кількох предметів назви зовсім не становлять якихось перехідних ланок від власних назв до назв загальних. Вони лишаються в межах власних назв остільки, оскільки спільна назва в кожному конкретному випадку є і власною, індивідуальною назвою кожного з предметів, об'єднаних цією спільною назвою.

Так, прізвище, об'єднуючи групу людей (сім'ю) для відрізнєння її від інших подібних груп людей, є разом з тим і індивідуальною назвою кожного

члена цієї групи людей. Розрізняючись у межах сім'ї іменами (чи їх заміниками), за її межами люди часто розрізняються вже своїми прізвищами, що служать, отже, індивідуальними найменуваннями цих людей. У разі вживання прізвищ у множині — *Петренки, Ковальчуки* і т. д. — носієм найменування є не людина, а одиниця збірна — сім'я.

Як тільки ця властивість спільних власних назв втрачається, вони перестають бути власними назвами і переходять до розряду загальних назв. Тим-то, наприклад, прізвища принципово відрізняються від назв племен та родів. І ті, й другі назви іменують групи людей. Однак якщо перші, прізвища, одночасно є й індивідуальними іменами людей, що належать до певної групи, то другі — назви племен та родів — не індивідуальні назви.

Племінна назва чи назва за національністю нерідко використовувались як персональне найменування людини, що перебуває в іноземному оточенні. Але в цьому разі відбувалось перетворення племінної назви на прізвисько, що належить, зрозуміло, вже до власних назв. Адже прізвиська, або клички, людей за своєю функцією в мові збігаються з особовими іменами (індивідуальна назва однієї людини) або ж — якщо вони передаються дітям — з прізвищами (індивідуальна назва групи людей за прямою спорідненістю, переважно по батьківській лінії). Прізвиська є, таким чином, стилістичними (переважно зниженими) синонімами до особових імен чи прізвищ, а нерідко — їх заміниками.

2. Таким чином, незалежно від масштабності власних назв вони завжди є найменуваннями тільки одного предмета. Це — друга відмінність власних назв від загальних, які мають багатьох носіїв, вказують зразу на якусь — як правило значну — множину предметів чи явищ. Якщо ця ознака не витримується, то назва є не власною, а загальною.

Ця ознака власних назв дозволяє чітко відмежувати їх від назв сортів, марок, взагалі від найменувань будь-яких різновидів. Кожен сорт чи марка, навіть найрідкісніші, включають більше одного свого представника. Тому, наприклад, якщо назви гори *Казбек* і ріки *Волга* є, цілком зрозуміло, власними, то цигарки «*Казбек*» або марка автомобіля «*Волга*» мають найменування вже не власні, а загальні. У подібних випадках узвичаєно — очевидно, з етимологічних міркувань — вживати велику літеру. Але теоретично, на підставі розрізнення власних і загальних назв, вона тут є невиправданою.

Зауважимо, що це практично єдиний випадок, коли норми українського правопису, які регламентують правила вживання великої літери, порушують теоретичне розуміння сутності власних назв. Відповідне правило формулюється так: «Назви творів, журналів, газет, підприємств, готелів, кораблів, човнів, літаків, марок машин тощо пишуться з великої букви»¹. Але якщо завод «*Ленінська кузня*», готель «*Дніпро*», пароплав «*Червона Україна*» — це назви одиничних, окремих предметів, то машин «*Москвичів*» та «*Волг*» є багато, і це, отже, загальні, а не власні назви.

Гадаємо, що в цьому разі слід було б узгодити правописну практику з теорією і запровадити написання назв сортів та марок з малої букви, як їх звичаєно писати, наприклад, у Польщі.

Одиничність власних назв призводить, між іншим, до того, що їх носії можуть ці назви порівняно легко міняти, тобто відповідні об'єкти можуть переіменуватись. Здатність до перейменування поширюється, звичайно, не лише на географічні об'єкти, а на всі класи власних назв — назви людей, тварин тощо. Загальні назви теж у принципі замінюються, як у нашій мові давніші слова *перст* і *звізда* замінилися на *палець* і *зірка*. Однак поширеність замін у цих двох групах назв різна.

Справа тут полягає саме в одиничності, у тому, що власна назва є найменуванням лише одного предмета. Власна назва пов'язана тільки з одним предметом, а загальна — з багатьма. Отже, зв'язок власної назви з дійсністю має менший обсяг, є слабкішим, а тому й значно легше переривається. Ця риса власних назв, таким чином, не належить до їх основних відмінностей. Це — похідна риса, наслідок однієї з основних відмінностей власних назв.

3. Загальні назви містять у собі поняття, а власні назви — ні. У теорії власних назв ця теза викликає найбільше суперечок. Висуваються думки, що власні назви, наприклад імена *Борис*, *Іван*, виражають загальні, або найбільш загальні поняття так само, як і назви загальні, наприклад *стіл*, *будинок*². Однак, якщо поняття «стіл» виникає внаслідок абстрагування, узагальнення властивостей конкретних, реальних столів, то ніяк не можна припустити, що таким же шляхом узагальнюються властивості всіх *Борисів* або всіх *Іванів*. Дійсно, можна сказати, що слово *Іван*, якщо воно не пов'язується у нас з

¹ «Український правопис», Видання друге, виправлене і доповнене, К., 1960, стор. 56.

певною конкретною людиною (наприклад, у словнику власних імен людей), містить загальну вказівку на людину, чоловіка. Але точно таке ж загальне значення мають слова *Борис*, *Степан*, *Дмитро* і всі взагалі чоловічі особові імена. Якщо зміст слова виявляється настільки загальним, що не відрізняє його від інших слів, то фактично про значення слова тут уже говорити важко.

Тим часом поняття «стіл» і «будинок» є різними поняттями, тому що вони виникли у людському мисленні як узагальнене відображення різних предметів — столів і будинків. Тому «загальне значення» власних назв слід порівнювати не з тими поняттями, що їх виражають загальні назви, а з граматичним значенням цих назв. Слова *стіл* і *будинок* при всій своїй відмінності мають абсолютно однакове граматичне значення, оскільки обидва вони є іменниками чоловічого роду, називного (або знахідного) відмінка однини. Точно така ж спільність виявляється і в усьому тому, що іноді кваліфікується як «загальні або найбільш загальні поняття» власних назв. Отже, тут плутається лексичний і граматичний рівні. Інакше кажучи, власні назви загальних понять не виражають.

У конкретному вжитку мови, в актах говоріння власні назви пов'язуються з певними речами (конкретна людина на ім'я *Іван* чи *Борис* тощо). Про такі випадки, коли носій власної назви нам відомий, іноді говорять, що тут виражається індивідуальне, чи одиничне, поняття. Однак оскільки елемент узагальнення тут практично відсутній, так звані індивідуальні поняття ближчі до уявлень, ніж до справжніх понять.

Отже, відношення власних назв до понять є загалом складним; при цьому воно кардинально відрізняється від стосунків між загальними назвами та поняттями. Підсумовуючи ці відношення, виділяючи в них основне, можна сказати, що власні назви понять не виражають. Та й не можуть виражати понять гранично конкретизовані знаки, які служать для диференціації окремих предметів. Між звучанням і предметом у власних назв фактично нічого вже немає, значення їх зводиться до психічного відображення предмета.

4. Наслідком того, що власні назви не містять у собі понять, є ще одна властивість цих назв. Власні назви лише називають, тоді як загальні — означають³. Інакше кажучи, власні назви у мові виконують виключно називну, або номінативну, функцію. Їх роль обмежується і вичерпується тим, що вони є назвами предметів. Загальні назви теж указують на предмети, явища, дії, ознаки тощо, теж є назвами, теж виконують номінативну функцію.

Але їх роль цим не вичерпується. Адже вони ще є виразниками понять, тобто виконують семасіологічну функцію.

Зауважимо, що залежно від характеру вживання, залежно від контексту в загальних назвах стає провідною то семасіологічна, то номінативна функція. Так, у реченні «Сосна належить до хвойних дерев» на першому плані виступає семасіологічна роль слова *сосна*, а в реченні «На узліссі росла стара, розбита блискавкою сосна» на перший план висувається вже номінативна роль слова *сосна*. І якщо номінативне вживання загальної назви в певній ситуації закріплюється традицією, якщо воно стає постійним, то відбувається перехід загальної назви у власну.

Схарактеризовані чотири основних особливості власних назв і відрізняють їх від назв загальних. Слова, що мають ці особливості, є власними назвами.

Слова, що не мають цих особливостей, не є власними назвами. Оскільки описані особливості — не чотири зовсім різних риси, а скоріше чотири грані одного явища, у мові не буває слів, які мали б одні з прикмет власних назв і не мали інших. Інакше кажучи, лексика мови, якщо її розглядати з статичної точки зору, не знає перехідних випадків між власними і загальними назвами. Загальні назви можуть перетворюватись у власні, а власні, навпаки, можуть ставати загальними. Однак немає слів, які б займали проміжне місце між власними та загальними назвами.

І таким чином, ті слова, що є власними назвами, на письмі виділяються великою літерою. Назви ж загальні пишуться з малої літери.

Виділені вище основні відмінності власних назв дозволяють відмежувати їх від загальних. Однак вони не допомагають провести поділ уже всередині власних назв, оскільки однаковою мірою властиві всім без винятку власним назвам. Поділ власних назв на окремі групи здійснюється на основі того, яким об'єктам ці назви належать, які ділянки реальної дійсності обслуговують. На цій підставі можна виділити такі групи, або розряди, власних назв:

1. Особові назви — імена, прізвища, прізвиська, по батькові та інші можливі елементи індивідуального імені людини, до яких належать, наприклад, поширені у деяких народів найменування людей по дідові. Загальні назви людини — титул, звання, вказівка на професійну, соціальну чи національну приналежність тощо — можуть входити до складу особової назви остільки, оскільки вони стають індивідуальним іменем, у цьому разі

зводяться до ролі прізвиська, ввічливої або й неввічливої клички. Цей розряд власних назв прийнято іменувати антропонімією. Кожна ж особова назва зокрема позначається у спеціальній літературі терміном **антропонім**.

2. Індивідуальні назви (клички) тварин. Ці назви вживаються переважно для свійських тварин, наприклад корова *Зоряна*, кінь *Булан*, кішка *Мурка*, собака *Рябо*. Іноді індивідуальні назви тварин створюються за спеціальними, чітко регламентованими правилами; це стосується, наприклад, назв породистих коней. Дикі тварини дістають індивідуальні назви тільки у виняткових обставинах, зокрема коли вони живуть у неволі. Цей розряд імен називається **зоонімією**, а кожна кличка зокрема — **зоонімом**.

3. Власні назви географічних об'єктів — великих і малих, природних і створених руками людини. Величезна, вимірювана мільйонами кількість назв рік і гір, морів і озер, країн та місцевостей, міст і сіл, долин і балок, степів і пустель, лісів і полів, ставків і колодязів, вулиць і площ та багатьох інших об'єктів — аж до таких дрібних, як печери, окремі скелі, дерева, будинки, пам'ятники, — оточує нас на кожному кроці. Цей кількісно найбільший розряд власних назв іменується **топонімією**, а кожна власна географічна назва зокрема — **топонімом**.

4. Назви космічних об'єктів, куди належать назви небесних тіл — зірок, планет та їх супутників, комет, астероїдів і под., а також назви частин поверхні небесних тіл, зокрема Місяця і Марса. Для визначення цієї групи власних назв уживаються терміни **астрономія** та **космонімія**, з яких перший означає найменування небесних тіл, а другий — їх частин. Ця остання група назв, наприклад море *Ясності*, гори *Лейбніца*, хребет *Радянський*, кратери *Птоломей*, *Копернік*, *Ломоносов* на Місяці, належить, по суті, до топонімії. Однак цей шар космічної топонімії доцільно відділяти від земної топонімії, оскільки умови появи космонімів дуже відмінні від шляхів утворення власне топонімії.

5. Власні назви міфічних істот — богів, духів, німф і всякої «нечистої сили», — продукт релігійних уявлень людства в минулому. Тут, звичайно, йдеться саме про власні, індивідуальні назви (*Зевс*, *Посейдон*, *Стрибог*), а не про назви видові, загальні (*русалка*, *наяда*). Наукове вивчення таких назв, що сягають сивої давнини, дозволяє проникнути в світогляд і психологію стародавніх суспільств. Воно цікаве в теоретичному плані, оскільки ці назви не мали конкретних носіїв, і сприяє атеїстичному вихованню, показуючи шляхи постання «божественних назв» з уособлення реальних речей. Наприклад, ім'я римського бога торгівлі *Меркурія* утворено з лат. *merx*

«товар»; ім'я слов'янського бога грому *Перуна* утворено з слов *перун* – «блискавка, грім». Цей розряд власних назв прийнято називати **теонімією**, або **міфонімією**.

6. Назви спілок, організацій, товариств, установ, закладів, підприємств, наприклад *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, Організація Об'єднаних Націй, Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Одеський орден Трудового Червоного Прапора державний університет ім. І. І. Мечникова, завод «Запоріжсталь», Радгосп ім. С. М. Кірова, кафе «Волошка».*

Деякі групи цих назв зближуються з топонімією. Розмежування досягається таким чином: найменування самих об'єктів відносять до топонімів, а найменування різного роду виробничих чи інших об'єднань людей, розміщених у цих об'єктах, – до назв організацій. Наприклад, село *Суховерхів* – топонім, а розташований у ньому колгосп *«Радянська Буковина»* – назва організації. Так само розмежовуються назви окремих будівель і розташованих у цих будівлях закладів тощо.

Назви цього роду складаються, як правило, з багатьох слів. І те, що вони належать до власних, позначається написанням з великої літери тільки першого слова назви. У деяких передбачених правописними нормами випадках з великої літери пишуться всі слова назви. Але тут уже маємо справу з стилістичним уживанням великої літери. Таким чином на письмі виділяються назви вищих установ та організацій, а також ті назви, де написання великої літери закріплене міцною традицією.

7. Хронологічні назви – назви подій, епох, періодів тощо, наприклад *Велика Вітчизняна війна, Полтавський бій, Тридцятирічна війна, Відродження*. Це своєрідні «топоніми», що локалізуються не в просторі, а в часі.

8. Індивідуальні назви окремих предметів, які змінюють своє місце в просторі. Ці назви через рухливість своїх носіїв не можуть вважатися топонімами. Сюди належать індивідуальні назви найрізноманітніших предметів – від кораблів та літаків до ляльок, алмазів і вітрів. Цей розряд імен, що називає рухомі речі, особливо помітно зростає внаслідок розвитку техніки, внаслідок створення потужних механізмів, зокрема транспортного призначення.

При цьому, як уже вказувалося, назви марок чи різновидів не належать до власних назв, куди відносять виключно індивідуальні найменування предметів, — теплохід «*Адмірал Нахімов*», поїзд «*Чорноморець*», літак «*Максим Горький*» і т. д. Таким чином, наприклад, марка космічних кораблів «*Союз*» є їх загальною назвою, а найменування окремих кораблів — «*Союз-1*», «*Союз-5*» — належать до власних назв.

Взагалі предмети власних назв переважно не мають і дістають їх лише у виняткових обставинах. Поява власної назви у предмета залежить від його розмірів, значення, рідкості (назви окремих визначних алмазів), а також від конкретних ситуацій користування предметом. Однак оскільки вказані виняткові обставини трапляються не так уже й рідко, то й власних назв предметів існує в мові досить багато.

До цієї ж групи належать назви-заголовки творів літератури й мистецтва. Повчальним є зіставлення множинності книжок (адже твори друкуються не в одному примірнику!) з множинною представленістю, скажімо, назв сортів чи марок — хоч би тих же «Волг» чи «Москвичів». Таке зіставлення добре виявляє різницю між власними та загальними назвами. Якщо для назви сорту чи марки є багато абсолютно рівноцінних її носіїв (загальна назва), то для назви твору є тільки один носій — він лише розмножений у значній кількості примірників. Примірник книжки відноситься до твору, як фотографія до людини чи репродукція до картини, тобто ніяк не усуває одиницності самого явища. «Кобзар» є один, індивідуальний і неповторний, скільки б разів він не видавався, а «Волг» є стільки, скільки їх випустила наша автомобільна промисловість.

Ці вісім розрядів слів і охоплюють усю сукупність власних назв мови. На письмі вони виділяються великою літерою. Якщо якийсь із слів цього типу починають писати з малої літери, то це означає, що воно залишило групу власних назв і перейшло до загальних (пор.: країна *Панама* і шляпа *панама*, генерал *Галіфе* і штани *галіфе*). Перелічені розряди слів становлять об'єкт вивчення **ономастики** — науки про власні назви.